

ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ХАРКІВСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Розглянуто основні заняття міського населення Харківської та Полтавської губерній у другій половині ХІХ ст. Простежено пріоритетні сфери діяльності окремих національних груп мешканців міст. Показано зв'язок між рівнем економічного розвитку міст Харківської та Полтавської губерній та основними заняттями їх мешканців.

Ключові слова: Харківська, Полтавська губернії; реформи; міське населення; національні групи; промисли; промисловість; торгівля.

На початку ХХІ століття Українська держава переживає важливі зміни, що охопили всі сфери життя суспільства. Багато з них за своїм значенням і наслідками нагадують реформи другої половини ХІХ ст., які здійснювалися російським царизмом з метою утвердження ринкових відносин. Зокрема, як і тоді, у сучасних умовах в Україні відбуваються серйозні зміни в житті та становищі її населення. Значний інтерес привертають до себе питання демографії та основних сфер діяльності населення. Саме тому, актуальною є проблема всебічного аналізу професійної діяльності мешканців міст у другій половині ХІХ ст. Без її глибокого вивчення практично неможливо використати досвід минулого при прогнозуванні і подальшому розвитку промислового потенціалу сучасної України.

Дослідники неодноразово зверталися до вивчення впливу буржуазних реформ другої половини ХІХ ст. на міське населення. Проте, знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує вкрай низький рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. В сучасній історіографії існує незначна, але стійка традиція вивчення історії різних напрямків професійної діяльності населення українських губерній. В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. різні аспекти даної проблеми досліджували О. Гнедич, Д. Багалій, О. Гусев [1] та ін. Вчені в цей час ввели у науковий обіг цікавий статистичний матеріал і зробили перші спроби його аналізу. За часів Радянського Союзу найбільш цікаві дослідження в даній сфері вели В. Голобуцький, Ф. Лось, Б. Міронов [2] та ін. Головним досягненням радянської історіографії слід вважати перехід від констатації фактів до їх аналізу, а також розширення проблематики. Сучасний період розвитку історичної науки в Україні пов'язаний з отриманням незалежності у 1991 р. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків наукових досліджень. Якщо раніше головну увагу вчені приділяли, як правило, історії формування

робітничого класу і класовій боротьбі, то в наш час дослідники в своїх працях розглядають темпи урбанізаційних процесів, розвиток усіх соціальних груп міського населення, основні сфери зайнятості мешканців міст та ін. Саме цим питанням присвячені публікації І. Погребинської, О. Солошенко, О. Білоусенка [3] та ін.

Нажаль проблема професійної діяльності міського населення Харківської та Полтавської губерній у другій половині XIX ст. залишається недостатньо вивченою. Саме аналізу даної проблеми присвячена дана розвідка.

Історико-географічні фактори та рівень економічного розвитку регіонів впливали як на ступінь зайнятості міського населення, так і на вибір сфер його діяльності. Під впливом реформ другої половини XIX ст. посилилася регіональна спеціалізація, з'явилися нові підприємства і сфери діяльності. Усі ці процеси простежувалися і в містах Харківської та Полтавської губерній.

Досить значний відсоток мешканців міст Харківської губернії у другій половині XIX ст. займався сільським господарством (13451 чол.), що можна вважати закономірним явищем у зв'язку із значним числом селян у структурі міського населення [4, с. 180]. Як правило, дана група населення обробляла землі у навколишніх селах, а отриманий урожай продавала у місті. Головним чином вирощували пшеницю, жито, овес, просо та гречку. Землеробство було домінуючим заняттям населення Недригайлова, Куп'янська, Старобільська, Білопілля, Лебедина, Змієва та Вовчанська. У Недригайлові та Змієві практично все населення міста обробляло землю. У Вовчанську і Валках значна частина населення займалася садівництвом. В інших містах губернії чисельність осіб, що жили за рахунок заняття сільським господарством, становив значний відсоток від загального числа мешканців. Даний факт засвідчує, що міста регіону лише ставали на шлях поступового переходу до нового міського ладу, якому притаманна більш потужна промисловість, торгівля та поява нових соціальних груп.

Але незважаючи на половинчастий характер реформ другої половини XIX ст., темпи розвитку промисловості в Харківській губернії були одними із найінтенсивніших в імперії. У 1880 р. у регіоні працювало 536 заводів, з яких 218 у містах [5, с. 464]. А вже у 1895 р. губернія за виробництвом промислової продукції посідала одне із провідних місць серед губерній європейської частини Російської імперії [6, с. 16]. Справедливо буде зазначити, що найбільша кількість підприємств, а відповідно і найбільші темпи економічного розвитку були зафіксовані у Харкові. З 1871 р. по 1899 р. загальна кількість фабрик та заводів у губерньському центрі зростає більше ніж утричі (з 79 до 259). Найбільш інтенсивно у місті розвивалося машинобудування та металообробка. Підприємства

зазначених галузей характеризувалися використанням новітнього обладнання та високою концентрацією виробництва. Майже половина всіх робітників Харкова працювала у металообробній промисловості. У 1885 р. на заводах та фабриках цього міста налічувалося до 3566 робітників, випущено продукції на суму близько 5 ½ мільйонів рублів. Значний обсяг товарів виробляли тютюнові і горілчані фабрики, а також фабрики з обробки шерсті (на 5 мийках працювало 863 чол.), виготовлення цукерок та пряників (на 13 заводах – 448 робітників) [7, с. 417].

Мешканці губернського центру наприкінці 70-х років були поділені на групи в залежності від сфер, в яких вони працювали. До першої за важливістю були віднесені військові, поліцейські, чиновники (6022 чол.). До другої чиновники зарахували духовенство, нотаріусів, службовців, працівників залізниць, кредитних установ (1087 чол.). Наступну категорію склали викладачі, студенти та учні різних навчальних закладів (7 944 чол.). У медичній сфері працювало 467 чол. Представників „вільних професій” (художники, архітектори, техніки, землеміри та ін.) у місті нараховувалося 794 чол. У промисловості та кустарному виробництві було налічувалося 19426 чол. Серед ремесел у Харкові особливо поширеними були кравецтво (4 080 чол.), чоботарство (2 099 чол.), столярство (1328 чол.), теслярство (1 257 чол.), ковальство (659 чол.), пекарство (595 чол.), малярство (402 чол.)

Важливу роль у житті міста, регіону і держави відігравали особи, які займалися торгівлею. Статистики об'єднали в одну групу і власників торговельних домів, і хазяїв магазинів, складів, і тих, хто у них працював (8 931 чол.). Достатньо чисельною в місті була категорія людей, які працювали прислугою в готелях, приватних будинках, а також двірниками і нічними сторожами (9 690 чол.). До осіб, які були зайняті в інших сферах, офіційна статистика відносила візників, чорноробів, власників тракторів, готелів, шинків і навіть проституток (9 474 чол.) [8, с. 91]. Наприкінці ХІХ ст. усі вищезгадані групи міського населення лише чисельно збільшувалися, але головні сфери діяльності, що забезпечували мешканців заробітком, зберігалися.

Основні сфери діяльності населення Харкова у 1897 р. [9, с. 181].

Сфери діяльності	Чисельність
Слуги, наймані і поденні робітники	34976
Виготовлення одягу	18108
Війська	13749
Землеробство	13451

У повітових і заштатних містах Харківської губернії були як спільні риси, так і відмінності в основних заняттях населення. Так, найбільш промислово розвинутими містами краю після Харкова були Слов'янськ, Ізюм, Суми, Чугуїв, Охтирка. У Слов'янську у 80-х роках XIX ст. працювало 22 солеварних та 6 салотопних заводів. Лише згадані підприємства випускали продукції на 583510 руб. (302 робітника) [10, с. 418]. У Сумах, крім одного із найпотужніших в імперії цукрового заводу (Павловського), діяло ще 26 (машинобудівні, ливарні, механічні тощо), на яких працювало 1036 чол. [11, с. 10, 11]. В Охтирці, Ізюмі головним чином діяли цегельні, салотопні, воскобійні заводи [12, с. 167]. У переважній більшості в містах регіону діяли саме салотопні, свічні, цегляні, механічні, цукрові заводи. Чисельність найманих робітників на них коливалася від трьох-п'яти чоловік до кількох десятків [13, арк. 159, 160, 166 – 168].

У Краснокутську та Куп'янську в 70-х роках XIX ст. заводів і фабрик узагалі не було [14, с. 765, 844]. В інших містах регіону частина мешканців працювала на невеличких свічних, салотопних, цегельних та маслобійних заводах. Статистичні дані другої половини XIX ст. дозволяють простежити певну тенденцію. Південна частина Харківської губернії була менш промислово розвинутою, ніж північна. Певним виключенням, крім Харкова, були Ізюм, Слов'янськ та Богодухів.

Значний відсоток міського населення Харківської губернії у другій половині XIX ст. був задіяний у кустарному виробництві і промислах, що були найбільш поширеними у північних повітах (за виключенням Харкова і Слов'янська). Обробка шкіри та чоботарство відігравали важливу роль у житті мешканців Сум, Богодухова, Лебедина, Недригайлова, Охтирки, Золочева, Харкова, Валок та Слов'янська. За рахунок чоботарства жила частина населення Ізюма, Охтирки, Валок. Виготовленням шапок, кожухів та кушнірством славилися майстри Богодухова, Вовчанська, Старобільська. Ковальство і слюсарна справа були поширені у Харкові, Сумах, Охтирці. Слов'янськ, Суми, Охтирка, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Чугуїв, Ізюм, Лебедин, Білопілля і, особливо Харків (1897 р. – 8 935 чол.), були відомі в регіоні своїми чисельними кравцями [15, с. 188 – 207]. Бондарство і виготовлення дерев'яного посуду були особливо поширеним у Змієві та Лебедині, а шерстяних поясів для селян – у Чугуєві.

Рівень розвитку ремісництва в губернії ілюструє число ремісників у найбільш економічно розвинутих містах. За статистичними даними 1897 р. у губернії було 9 908 майстрів, 10 156 робочих, 3848 учнів. Із них у Харкові мешкало 4647 майстрів та 7 624 робочих (майже 60 % від загального числа). У Сумах – 1306 майстрів та 862 робочих, в Охтирці – 505 майстрів та 183 робочих, у Слов'янську – 510 майстрів та 348 робочих [16,

с. 176].

Різноманітні звіти другої половини XIX ст. засвідчували тенденцію до поступового скорочення кустарного ремісничого виробництва, яке не витримувало конкурентної боротьби з новоутвореними фабриками і заводами. У руках кустарів залишилося головним чином виготовлення селянського одягу та інших речей для селян (гончарство, бондарство, колісництво, чоботарство та пошиття кожухів). Виробництво пряників, цукерок, слюсарна справа, салотопна, обробка шкір, фарбування перейшли на промислову основу.

Важливим заняттям населення губернії була торгівля. Серед усіх міст регіону Харків відрізнявся масштабами і товарообігом у торгівлі. У місті розвивалась оптова, міжнародна та ярмаркова торгівля. Тут працювала митниця для прийому імпортованих товарів. Залізничні лінії, що проходили через місто, сприяли перетворенню Харкова на один із найважливіших торговельних центрів імперії, що поєднував південні та північні регіони держави. У губернському центрі продавали шкіру, хліб, спирт тощо. У даній сфері була задіяна значна частина мешканців Харкова. Достатньо потужною хлібна торгівля була у Сумах, Білопіль, Охтирці, Лебедині та Слов'янську. У Білопіль, крім хліба, активно торгували каспійською рибою, у Сумах – борошном, бакалійними та імпортованими товарами. Слов'янськ у губернії був центром продажу лісу (до 900 000 пудів на рік), солі, м'яса та сала. Як і в промисловості, головними торговельними центрами краю у переважній більшості були міста північних повітів. У Харківській губернії у другій половині XIX ст. переважала ярмаркова торгівля (до 80 на рік). Найбільші ярмарки відбувалися у Харкові, Сумах, Слов'янську, Білопіль та інших містах регіону. Але протягом 50 років після відміни кріпацтва ярмаркова торгівля в містах Харківської губернії поступово замінювалася крамничною торгівлею [17, с. 176].

Дані перепису 1897 р. дозволяють визначити, в яких сферах були найбільше представлені мешканці міст Харківської губернії за національною ознакою. Доцільно розглянути статистичні дані на прикладі переважаючих національних груп (українців, росіян, іудеїв). Українці активно займалися землеробством (59 021), що не дивно з огляду на той факт, що саме селяни із навколишніх сіл і переїздили до міст у пошуках заробітку. Популярними заняттями серед українців були: виготовлення одягу (28 395) і поденна праця (23 595). Наступною сферою діяльності, де українці мали чисельне представництво, була торгівля (13 495 чол.).

Розподіл російського населення за сферами діяльності мав свої особливості. Найбільше вони були зафіксовані серед поденних працівників (24 544), 12 039 чол. жили

за рахунок доходів із капіталу та нерухомості. У торговельній сфері працювало 12 824 чол. Серед осіб, що займалися виготовленням одягу, росіян нараховувалося 11 578 чол. Іудеї займалися головним чином лише виготовленням одягу (2 849 чол.) та різноманітною торгівлею (2 483 чол.) [18, с. 188 – 207]. Їх участь саме у торгівлі та ремісництві мала свої історичні корені. Вони традиційно контролювали дрібну та середню торгівлю на українських землях.

Полтавська губернія поступалася Харківській за темпами економічного розвитку, що вплинуло на основні сфери зайнятості міського населення краю у другій половині XIX ст. Як і на Харківщині, у частині міст регіону землеробство було головним заняттям для питомої частини мешканців (Костянтиноград, Зіньків, Золотоноша, Прилуки). У Глинську, Градизьку, Пирятині і Миргороді більша частина населення займалася землеробством, городництвом і садівництвом (Глинськ). У садівництві значна увага приділялася вирощування різних сортів слив, з яких виготовляли різноманітну продукцію (Лубни). У Лубнах частина мешканців займалася збиранням лікарських рослин, які здавали до казенної аптеки у місті. На околицях і навколо Полтави, Кременчука та Ромен частина мешканців міст та селяни вирощували кавуни, які продавалися не лише в містах краю, але й у Харкові [19, с. 176].

У промисловому розвитку Полтавщина відставала від багатьох українських губерній. У регіоні були відсутні об'єкти крупної машинної індустрії і взагалі великі підприємства. У містах головним чином працювали невеликі заводи і фабрики. Як і в Харківській губернії, більша частина підприємств функціонувала в повітах (усього у 1890 р. 1896 фабрик і заводів, з яких 296 у містах) [20, с. 124]. У промисловому відношенні першість у губернії належала Кременчуку, де функціонувало 98 заводів, на яких працювало 1 090 робітників (сума їхнього річного прибутку становила 2588761 руб.) Ситуація в інших містах представлена в таблиці [21, с. 66].

Міста	Кількість фабрик і заводів	Вартість виготовлених товарів (у руб.)	Число робітників
Полтава	61	1487291	624
Ромни	12	970728	363
Лубни	10	140728	40
Зіньків	4	117400	29

Костянтиноград	17	99850	70
Переяслав	31	87669	94
Кобеляки	24	10400	52
Золотоноша	15	7830	24
Лохвиця	4	5065	13
Прилуки	3	4200	14
Хорол	2	3000	11
Пирятин	12	2985	15
Гадяч	2	2005	8
Миргород	1	624	1

В основній масі промисловість Полтавщини була пов'язана із переробкою сільськогосподарської продукції. Переважала харчова промисловість, борошномельна, цукрова, горілчана, тютюнова і шкіряна. Достатньо швидко зростало промислове виробництво в останньому десятиріччі XIX ст. У цей час будується декілька великих підприємств у містах губернії [22, с. 40]. Лише у 1896 р. борошномельні заводи Кременчука і Полтави випустили продукцію, яка за своїми обсягами складала 2/5 усієї промислової продукції краю [23, с. 124]. Практично в усіх містах Полтавщини працювали заводи або майстерні з обробки металу. Особливо багато їх було у Полтаві (43), Кременчуці (39) та по 22 у Гадячі та Прилуках [24, с. 136 – 143]. Однак на згаданих заводах працювало незначне число працівників (від декількох до п'яти-шести десятків). За обсягами виробництва одне із головних місць у промисловості Полтавщини належало тютюновим фабрикам. За обсягами виробництва вони посідали друге місце в губернії. Найбільші з них були зосереджені в Кременчуці, Полтаві, Прилуках та Ромнах. Готова ж продукція вивозилася до Москви, Санкт-Петербурга, Риги та Польщі [25, с. 20, 21].

Як і в інших губерніях, на Полтавщині у другій половині XIX ст. кустарне виробництво та промисли залишалися основним джерелом прибутків не лише для частини селянства, але й для значної групи мешканців міст краю. За числом ремісників губернія займала лідируючі позиції в імперії [26, с. 101]. Головним чином кустарне виробництво було пов'язане з переробкою сільськогосподарської продукції, виготовленням цегли, кахлю, одягу і взуття, ремонтом возів, обробкою дерева, гончарством, обробкою шкір, пивоварінням. На Полтавщині та за її межами була відома гончарна продукція миргородських та глиньських гончарів. Популярністю в краї користувалося сукно, вироблене німцями-колоністами, що мешкали у Костянтинограді. Лохвиця в губернії була

визнаним центром з виготовлення варення із місцевих ягід та фруктів. Частина мешканців Миргорода продовжувала займатися чумацтвом, але воно поступово занепадало. У Ромнах довгий час існував промисел із дресирування службових та мисливських собак. Найбільш поширеним практично у кожному місті регіону було виготовлення одягу, салотопне та маслобійне виробництво.

Важливим джерелом заробітку для населення губернії була торгівля. Вона мала переважно ярмарковий характер. Щорічно на Полтавщині проводилося 408 ярмарків (344 в повітах та 72 в містах). Головними центрами торгівлі в регіоні були Полтава, Кременчук і Ромни. Практично всю торгівлю в губернії контролювали іудеї (1897 р. – 36544 чол.) [27, с. 190 – 202]. Найважливішими ярмарками Полтави були Іллінський, Миколаївський та Хрестовоздвиженський, у Ромнах – Вознесенський, у Кременчуці – Семенівський, у Лубнах – Преображенський. На ярмарках продавали як місцевий товар (сільськогосподарську продукцію, вовну, коней, худобу, тютюн, будівельні матеріали), так і завезений із великоросійських губерній та імпортований (хутро тощо). У 1890 р. на ярмарках, що проводилися у Полтаві, було продано товарів на 4286482 руб., а в Ромнах на 906035 руб. [28, с. 70]. Ярмаркова торгівля Ромен починала поступово занепадати після переведення Іллінського ярмарку до Полтави. В інших містах краю функціонували місцеві ярмарки, базарна та крамнична торгівля, які мали невеликий товарообіг.

Як і в Харківській губернії, чисельні групи населення міст Полтавської губернії отримували кошти від приватної, поденної служби, а також від служби у військах, поліції, державних установах тощо. У переважній більшості ці категорії були зафіксовані у Полтаві, що пояснюється його адміністративним статусом.

Аналіз статистичних звітів кінця XIX ст. дозволяє встановити участь представників домінуючих національних груп у різних сферах діяльності. Українці найбільш активно займалися землеробством (31 554 чол.), поденною працею (30109 чол.) та торгівлею (9039 чол.). Перша й остання позиції аналогічні розподілу головних занять українців у містах Харківської губернії. Росіяни залежно від чисельності груп, що отримували кошти від певної діяльності, розділилися таким чином: військова служба – 4619 чол., прибутки з капіталів та нерухомості – 3723 чол., поденна праця – 3449 чол., торгівля – 2110 чол. Іудейська частина міського населення краю найбільш активно займалася торгівлею (36 544 чол.), а потім виготовленням одягу (11 594 чол.) та поденною працею (3611 чол.) [29, с. 190 – 202]. Такий розподіл домінуючих національних груп міського населення Полтавщини за заняттями практично співпадав із ситуацією в Харківській губернії.

Отже, рівень економічного розвитку кожної із губерній у другій половині XIX ст.

обумовив основні сфери зайнятості міського населення. У більшості міст Харківської та Полтавської губерній землеробство було головним джерелом існування для значної, а інколи й переважної частини мешканців. Кустарне виробництво і промисли надавали можливість заробітку значній частині міського населення (особливо на Полтавщині). У переважній більшості вони були пов'язані із переробкою сільськогосподарської продукції, виготовленням речей побутового вжитку, а також будівельних матеріалів.

Торгівля була одним із основних занять, що надавало роботу багатьом мешканцям двох губерній. Найбільші обсяги торгівлі були зафіксовані на ярмарках, але наприкінці XIX ст. ярмаркова торгівля в основних містах починає поступатися крамничній.

За ступенем розвитку промисловості Харківська губернія лідирувала у порівнянні з Полтавщиною. Харків у другій половині XIX ст. перетворився на один із потужних промислових центрів Російської імперії. У той же час на Харківщині більш активно промисловість розвивалася у північних регіонах, а в південних дещо повільними темпами. Характерним для кожної із губерній був той факт, що більшість фабрик та заводів були розташовані по повітах. Питома частка підприємств була пов'язана із переробкою сільськогосподарської продукції або з виготовленням продуктів харчування. Наприкінці XIX ст. спостерігався процес концентрації виробництва і збільшення випуску товарів.

Джерела та література

1. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Х.: Б.и., 1899; Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1990; Гусев А. А. Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. А. Гусев. – Х.: Тип. Дарре, 1902.

2. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобудський. – К.: Наукова думка, 1970; Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. / Ф. Е. Лось. – К.: Держполітвидав, 1955; Миронов Б. Н. Русский город 1740 – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1990; Його ж. Миронов Б. Н. Русский город во второй половине XIX века. Типологический анализ / Б. Н. Миронов // История СССР. – 1988. – № 5.

3. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.) / І. М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4; Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – „Історія України” / О. М. Солошенко. – Х., 1997; Білоусенко О. А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття) / О. А. Білоусенко, В. І. Мирошніченко. – Полтава: „Оріяна”, 2003.

4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Харьковская губерния. – СПб.: Э.Л. Пороховщиковой, 1904. – Т. 46.

5. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб.: Издание А.Ф. Дервиера, 1885. – Т. 5.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1967.
7. Харьковский календарь на 1887 г. – Х.: Тип. Губернского правления, 1886 г.
8. Гнедич. А. Вказана праця.
9. Первая всеобщая перепись... – Т. 46.
10. Харьковский календарь на 1887 г.
11. Сапухіна Л. П. Суми / Л. П. Сапухіна. – Х.: Прапор, 1984.
12. Географическо-статистический словарь ...– Т. 1.
13. Державний архів Сумської області. – Ф. 3, оп. 281, спр. 37.
14. Географическо-статистический словарь ...– Т. 2.
15. Первая всеобщая перепись... – Т. 46.
16. Географическо-статистический словарь ...– Т. 4.
17. Там само.
18. Первая всеобщая перепись... – Т. 46.
19. Географическо-статистический словарь ...– Т. 4.
20. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1889.
21. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1890.
22. Лось Ф. Е. Вказана праця.
23. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г.
24. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 г. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1892.
25. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1967.
26. Полтавский земский календарь на 1908 год. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1908.
27. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Тов. Художественной печати, 1904. – Т. 33.
28. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г.
29. Первая всеобщая перепись... – Т. 33.

Annotation

Abstract The article considered the main occupation of the urban population of Kharkiv and Poltava provinces in the second half of the nineteenth century. Traced the key activity areas of the separate ethnic groups of urban population. Shown the relations between the level of economic development of the cities in Kharkiv and Poltava provinces and the main occupation

of their inhabitants.

Key words: Kharkiv and Poltava provinces, reforms, urban population, ethnic groups, trading, industry, commerce.

Віталій Радзієвський

(Київ)

ПРО ДУХОВНІ ВИТОКИ КУЛЬТУРИ І СУБКУЛЬТУР РУСІ-УКРАЇНИ

Осмислення духовності Середньовіччя, зокрема духовності, – важливе питання культури. Культурологія як комплексна наука потребує теоретичного вдосконалення, зокрема внутрішнього структурування. Її окремі складові (питання релігії і права в зв'язку з культурологією тощо) можуть бути доповнені новими напрямками.

Ключові слова: історія, культурологія, культура, ритуальність, релігія, духовність, право, середні віки, Русь.

Починаючи з X ст. християнство у східних слов'ян традиційно «розглядалось як національна релігія» [17, с.86]. У цілому, це правильно. Християнство дійсно з часів святого князя Володимира Великого стало традиційною, народною, усталеною релігією наших пращурів. Не будимо сперечатись як краще їх називати – русичами, росами, праукраїнцями, представниками давньоруської народності чи етносу тощо. Суть у тому, що східні слов'яни вже більше тисячі років як є охрещеними. Щоправда, ця, здавалось би незаперечна істина, неодноразово піддавалась сумніву різними заангажованими дослідниками. Скільки у радянські часи писали про двоєвір'я та синкретизм (але саме у СРСР і панували ці явища з еkleктичною сумішшю християнства, марксизму, нігілізму і т.д.), скільки сумнівних наукоподібних концепій пропонують недоброзичливці, скільки трансформованих та міфологізованих вигадок ще буде запропоновано для спокуси, за можливості, і найбільш вірних для науки і правди людей.

У радянській науці при дослідженні Русі до 50-х рр. акцентували на двоєвір'ї і зовнішньому сприйнятті християнства (М. Нікольський, Б. Греков та ін.). Це було «заплутане питання» [5, с.379]. Питання релігії на Русі по-іншому розглядають після II Світової війни (П. Толочко, С. Аверинцев і т.д.). Заідеологізована радянська «історична» бюрократія, як і у цілому чиновництво від гуманітарних наук недолюбували наше славне минуле і особливо не хотіли сприймати провідну роль у ньому християнства. Для